

הקווים האופייניים לערבית-היהודית המדוברת של בגדאד בתחום ההגה

יעקב מנצור

מבוא

כמאמר זה יתוארו כמה מן הקווים האופייניים של הלהג הערבי המדובר בפי יהודי בגדאד. תחילה אבהיר ביתר דיוק תחומיו של הלהג הנדון.

ראשית, יש להדגיש את המלה 'מדובר'. ליהודי בגדאד יש גם ספרות שבכתב בלשון ערבית מיוחדת, הכתובה באותיות עבריות, והיא כוללת: סיפורים, שירים ותרגומים (למשל, תרגום הגדה של פסח). אולם לשונה של ספרות כתובה זו שונה מלשונם המדוברת, והיא עניין למחקר מיוחד.¹ לא בה אנו דנים כאן אלא בלשון המדוברת בלבד.

שנית, בדבר השם 'בגדאד'. אמנם להג זה מכונה בשם 'הערבית-היהודית המדוברת של בגדאד', אולם גם יהודים ממקומות אחרים בעיראק דיברו בו. עם כל זאת לא יהא נכון לקרוא ללהג זה הלהג של יהודי עיראק, משום שהיו מקומות בעיראק, בעיקר בצפון, שדיבורם של היהודים שחיו בהם היה שונה מדיבורם של יהודי בגדאד, והוא אינו נכלל בדיוננו כאן. עדיף אפוא לקרוא ללהג הנדון על שם העיר המרכזית שבה דובר, והיא בגדאד, תוך ידיעה שהוא מכונן גם למקומות נוספים שבהם דובר.

נאמר כי להג זה דובר בבגדאד, בלשון עבר. שכן, לאחר צאת היהודים מעיראק בתחילת שנות החמישים לא נותרו בבגדאד אלא יהודים מעטים בלבד, וכלשונם של אלה, בעיקר אצל הצעירים שבהם, החלו לחול שינויים רבים בתקופה האחרונה. הסיבה לכך מובנת: כיוון שנותרה שם רק קהילה דלה מוקפת מוסלמים רבים, החל הלהג היהודי שבפי אנשיה להיות מושפע הרבה מן הלהג המוסלמי. כך נוכחת לדעת בשעה שהאזנתי לדיבורם של יהודים שעלו מבגדאד בשנים האחרונות.

1 על תכונות הלשון הכתובה של יהודי בגדאד, בהשוואה ללשון הדיבור שלהם ובהקבלה לערבית הקלאסית – ראה: בלנק, אידיום. על ההגדה של פסח – ראה גם: מצלית. על טקסטים מימרי הביניים – ראה: בלאו, דיאלקטיים. על הערבית-היהודית בכללה בימי-הביניים – ראה: בלאו, דקדוק; בלאו, רקע.

היום, הרוצה לשמוע להג זה לא לבגדאד יסע. רבים מדוברי הלהג חיים בישראל, וכן גם במקומות אחרים בעולם, אלא שגם בפיהם מורגשת השפעת הלשונות המדוברות בסביבתם. על היושבים בישראל משפיעה העברית, ועל היושבים בחוץ-לארץ – האנגלית ושפות אחרות. חומר למחקרי על להג זה הקלטתי מפיות דובריו היושבים בעיקר בישראל, אך השתדלתי ככל האפשר לתאר את הלהג כפי שהיה מדובר טבעית בבגדאד ובסביבותיה, לפני שחלו בו השינויים שנגרמו בשל ישיבתם של יהודי בגדאד בארץ ובחוץ-לארץ. אין צורך לומר, כי מידענים אלה הולכים ומתמעטים, ועל כן שומה עלינו להקדים באיסוף החומר ככל שנוכל.

התופעה המעניינת ביותר בבגדאד מבחינת הבלשנות והבלשנות החברתית היא הימצאותם של שלושה להגים שונים באותה עיר, המובחנים היטב ומחולקים על-פי הקהילות הדתיות שהיו בה: להג מוסלמי, להג נוצרי ולהג יהודי. ההבדלים העיקריים הם בין הלהג המוסלמי ובין הלהג היהודי, השונים זה מזה גם במבטא ההגייה, גם במורפולוגיה ובתחביר וגם באוצר המילים. הלהג הנוצרי הוא מעין לשון ביניים: יש בו כמה מן התכונות של הלהג היהודי וכמה משל התכונות של המוסלמי.² לא אכנס כאן לבידור כל הסיבות ההיסטוריות שגרמו לייחוד לשונם של היהודים; אף לא תמיד נהירות לנו סיבות אלה כל צורך.

לעיתים סיבת הייחוד הלשוני של היהודים היא שהיהודים שמרו על הלהג הערבי העתיק של אותו מקום, ואילו המוסלמים סיגלו להם להג אחר או שהושפעו מלהג חדש שחדר למקומם. כך קרה כנראה בבגדאד. שכן החוקרים שבדקו את הלהג המוסלמי של בגדאד מצאו בו השפעה חזקה של לשון הברואים (דוגמאות אחדות לכך יובאו להלן). על-כן הם משערים, וכך היא דעתו של חיים בלנק,³ כי בישוב הערבי המוסלמי חלה נדידה, ושבטים בדואים מחצי-האי ערב, או עירוניים שדיברו בלהג המקובל בחצי-האי ערב, חדרו לבגדאד, השפיעו גם על הלשון שדוברת בה וגרמו למעשה ל'בדואיניזאציה' של הלהג המוסלמי שם. לעומת זאת הישוב היהודי נשאר יציב יחסית ולא עבר נדידות, על כן לא חלו שינויים בלשונו, והוא המשיך לשמור על הלהג העתיק, שדיברו בו החושבים העירוניים הקדמונים שם. מכאן השוני שבין לשון היהודים ובין לשון המוסלמים בבגדאד.

סיבה אחרת נעוצה בשוני שבהתייחסות שתי העדות לשפה הערבית הקלאסית. המוסלמים היו קנאים ללשון הערבית הצחה, 'הטהורה', ודגלו באדיאל של 'אל-ערביה', הלשון הקלאסית הקדומה, כפי שנשמרה בטהרתה כביכול אצל הברואים בערב. אפילו בשעה שכתבו פרוזה, ולא דווקא שירה, השתדלו עד כמה שיכלו לחקות את הלשון שראו אותה מופתית. לעומת זאת היהודים, כמו גם הנוצרים, לא

2 מחקר ממצה ורב חשיבות על ההבדלים שבין שלושה להגים אלה ויחסם לערבית הקלאסית – ראה: בלנק, להגים. על הלהג המוסלמי בהשוואה לערבית הקלאסית – ראה גם: אלתומא. על הלהג היהודי – ראה גם: מנצור, ספר (א-ג).

3 ראה: בלנק, להגים, עמ' 167-171.

היתה בקרבם שאיפה מיוחדת של אידיאל הטוהר בשפה ועל-כן הרשו לעצמם סטיות רבות יותר מן הלשון המופתית. גם מכאן עשוי לנבוע שוני בין לשון היהודים ובין לשון המוסלמים בכמה מתחומיה.

בין הסיבות האחרות לייחוד לשונם של היהודים בבגדאד אפשר למנות את ההשפעה שהיתה ללשון העברית וללשון הארמית עליהם. כידוע, המשיכו היהודים ללמוד וללמד את הלשון העברית; ולפני שקיבלו את הערבית, היתה הארמית לשון הדיבור של יהודי בבל והיא ששימשה להם בחיי הדת, בהלכה ובאגדה. לשונות אלו השאירו רישומן על הערבית שבפיהם.

ראוי לציין, כי חשיבותם של להגים בכלל לחקר לשונות אינה מוטלת היום בספק. אמנם לפני רבים היו סבורים, כי לשון-הדיבור בכללה 'משובשת' היא; ועל השינויים שבינה ובין הלשון הכתובה המקובלת אמרו, שהם 'סטיות' ו'שיבושים', ומובן מאלי שלשון מעין זו לא היתה ראויה לדעתם לשמש נושא למחקר. כיום יודעים אנו, כי לא ייתכן להעמיק חקר בלשון כלשהי בלא לבדוק את להגיה השונים; ואכן לשון הדיבור בימינו תופסת מקום נכבד במחקר הבלשני. מהי אפוא חשיבותו של להג ערכי-יהודי מעין זה שבפי יהודי בגדאד למחקר הבלשני?

ראשית, עשוי הוא לתרום לחקר הלשון הערבית. שכן שרידים קדומים, שאינם קיימים עוד בלשון הכתובה והמקובלת, נשתמרו בלהגים יהודיים, מסיבות שונות.⁴ שנית, עשוי להג לתרום לבלשנות הכללית. כיוון שלהג זה קיים בדיבור בלבד ושום ספרות שבכתב אינה משמשת לו מופת לחיקוי, מתפתח הוא בתהליכים טבעיים בלבד. בדיקתם מאפשרת הבנת תהליכי-לשון שונים, שלא היה ניתן ללמדם מן הלשון הכתובה.

ושלישית, להג זה, ככל הלהגים היהודיים, מכיל יסודות עבריים ויסודות יהודיים רבים. מחקרו עשוי לתרום הרבה לחקר הלשון הערבית. בדיקת ההשפעה העברית על להג מעין זה עשויה להפיץ אור על נדבכים נסתרים של הלשון העברית, ולחשוף את המצב ששרר בלשון העברית בתקופה קדומה.

להג הערכי המדובר בפי יהודי בגדאד (להלן בקיצור: ב"י) ניתן למצוא בו קווים אופייניים, שמייחדים אותו כתחומי לשון שונים: בהגה, בצורות, בתחביר ובאוצר המילים. במאמר זה אסקור תכונות מתחום תורת ההגה בלבד. אשווה תכונות אלה הן לערבית הקלאסית (להלן בקיצור: ע"ק)⁵ והן ללהג הערכי המדובר בפי המוסלמים בבגדאד (להלן: ב"מ).

4 אחת הסיבות היא היות היהודים מיעוט החי בחברה סגורה. ככל מיעוט החי בתנאים אלה, אין הם מושפעים הרבה מן הסביבה ואף לשונם אינה מושפעת רבות מן השינויים החלים בקרב אחרים, ובכך משמר להג שבפיהם יסודות יותר עתיקים.

5 המונח 'ערבית קלאסית' אינו מכוון כאן ללשון הקדומה רווקא, שבניגוד ללשון המודרנית, אלא ללשון הכתובה בכללה (יש שמכנים אותה גם 'ערבית ספרותית', ובערבית מכנים אותה: אל-פצחא) בניגוד ללהגים שבדיבור.

התעתיק לאותיות עבריות ייעשה כדלקמן:
 מילים מן ע"ק יועתקו לפי כתיבן, אות לעומת אות. להלן האותיות העבריות, שיוקבלו להן, לפי סדרן באלף-בית הערבי: א, ב, ת, ת', ג', ח, ט, ד, ד', ר, ז, ס, ש, צ, ז', ט, ט', ע, ג', פ', ק, פ, ל, מ, נ, ה, ו, י.

מילים מתוך הלהגים, הן ב"י והן ב"מ, יועתקו לפי הגייתן. האותיות הנ"ל תשמשנה בהם לפי הגייתן ה'קלאסית'. נוסף להן אשתמש באותיות הבאות: צ' תציין עיצור מכתשי מחוכך אטום, כמו ch (במלה האנגלית chair), כמקובל בכתיב העברי בימינו. האותיות פ, ג ישמשו כאן ככהגייתן בעברית של ימינו.

התנועות יסומנו בסימני הניקוד הטברני. התנועות הקצרות יסומנו בסימנים הבאים: חיריק חסר (i=), קבוץ (u=), פתח (a=), חולם חסר (o=), סגול (e=). התנועות הארוכות: חיריק מלא (ī=), שוורק (ū=), פתח ואל"ף (ā=), חולם מלא (ō=), צירה ויר"ד (ē=).

תן דעתך, כי מלה המסתיימת בהברה פתוחה — בדרך-כלל נוספה לה בסופה אם קריאה (ה, ו או י), כמקובל בכתיב העברית, גם כשהתנועה בה קצרה. הסימן ² מתחת לאות מציין תנועה בחיתוך מרכזי, קרובה ל-e שבמלה הצרפתית le (= באלפבית הפוניטי).

השווא, הן בתחילת הברה והן בסופה, מציין כאן שווא נח בלבד, כלומר היעדר תנועה.

דגש חזק מסומן בשֶׁדָה הערבי מעל לאות: ˀ. תן דעתך, כי דגש בתוך האות הוא דגש קל בלבד, לצייין כי ההגה הוא סותם ולא חוכך. כג"ד כפ"ת חוככים צוינו בקו מעליהם, כגון: 5.

הסימן < מעל האות מציין את מקום ההטעמה. סימן זה נרשם רק בסעיפים הדנים בהטעמה.

אדון עתה בכמה מן הקווים האופייניים של ב"י בתחום ההגה.

א. העיצורים

באופן כללי ניתן לומר, כי הגיית העיצורים בב"י קרובה מאוד להגייה הנחשבת 'קלאסית' בע"ק, בלא מרבית השינויים שחלו בהם בלהגים השונים.

(1) ההגה המסומן בע"ק באות ק הגויי בפי יהודי בגדאד בחיתוך ענבלי בלא ריכוך כלשהו⁶. הוא לא הפך ל-כ או ל-א, כמו בכמה להגים אחרים, ולא ל-ג כמו בלהגי בדואים.

6 העיצור ק הוא כה אופייני לב"י, עד כי כאשר רוצים לחקות הגייתם של יהודי בגדאד משתמשים בדרך-כלל במילים בעלות ההגה ק, כמו: אֵש קְתָקוּל 'מה אתה אומר?'.
 7

המוסלמים בכגדאד הוגים אותו לרוב כמו ג. למשל, המלה קֶלְתוּ (ע"ק, אמרתי) נהגית בב"י קֶלְתוּ, ואילו בב"מ: גֶלְתָּ.

כאן המקום לציין, כי שתי צורות הגייה אלו למלה קֶלְתוּ (אמרתי) נקבעו ככינויים לשתי קבוצות להגים. החוקרים מבחינים בין קבוצה של להגי קֶלְתוּ לבין קבוצה של להגי גֶלְתָּ. בדרך-כלל להגי קֶלְתוּ נוהגים בישובים עירוניים, בעוד שלהגי גֶלְתָּ מאפיינים בדרך-כלל בדואים. כפי שראינו, הלהג היהודי שייך לקבוצת קֶלְתוּ, ואילו הלהג המוסלמי — לקבוצת גֶלְתָּ. וזו אחת הסיבות לסברה, שהוכחה לעיל, שכלהג המוסלמי יש השפעה בדואית.

כאמור, בב"י נשמע ק בכל מקום שבע"ק כתובה האות ק. רק במילים מעטות בלבד נשמע ההגה ג כמקביל ל-ק שבע"ק, אך אלו כולן מילים שאולות, אם מב"מ ואם מלהגים אחרים.⁹ אף ההגה ג' נשמע נדירות במקום ק, אך גם זה בניב שאול בלבד.¹⁰

(2) האות פ שבע"ק — הגויה בב"י פ כהגייה ה'קלאסית', ואילו בפני המוסלמים היא הגויה בחלק מן המילים — צ'. לדוגמה:

(היה) ע"ק: פֶאן; ב"י: פֶאן; ב"מ: צ'אן.

(גדול) ע"ק: פֶפֶיר; ב"י: פֶפֶיר; ב"מ: צ'פֶיר.

(כלב) ע"ק: פֶלֶב; ב"י: פֶלֶב; ב"מ: צ'לֶב.

אמנם לא כל המילים הגויות ב-צ' בב"מ. בחלק מן המילים הוגים המוסלמים פ. אף לעיתים משתמשים הם בשני ההגיים באותה מלה לצורך הבחנה, למשל: פֶיפ' פֶד' (לֶפֶד) לעומת פֶיצ' פֶד' (לנקה).

הגיית צ' כביצוע של פ (ע"ק), כמו הגיית ג' כביצוע של ק (ע"ק), גם היא אופיינית ללהגי גֶלְתָּ, הרווחים אצל הבדואים; וזו הוכחה נוספת לקרבת הלהג המוסלמי של בגדאד ללהגי הבדואים.

(3) ההגיים הבין-שיניים שבע"ק — ד, ת, ט — נשמעים בב"י כהגייה הנחשבת 'קלאסית': ד, ת, ט, בלא שינוי, שלא כבכמה להגים, שחלו בהם שינויים, כגון: ת במקום ת, או ד במקום ד. החריגים בב"י מעטים מאוד.¹¹

(4) תופעה נוספת, הגורמת לשומע הזר לאפיין את ב"י כבעל הגיים חזקים, קשים,

7 אמנם גם ק נשמע בב"מ במילים מסוימות, אך פחות מן ג. כן נשמעים נדירות גם ג' וגם פ כביצוע של ק שבע"ק (ראה: בלנק, להגים, עמ' 26-29; אלתומא, עמ' 11-12).

8 אמנם ההגה ק/ג אינו המאפיין היחיד של כל קבוצה; יש עוד תכונות נוספות משותפות לכל קבוצה, אך הצורות קֶלְתוּ ו-גֶלְתָּ נבחרו לכנות בהן קבוצות אלה. על הבחנה זו ראה: לשונות, עמ' 11; על להגי קֶלְתוּ בכללם — ראה: יאסטרוב.

9 כגון: קֶפֶד (ע"ק קפץ) — גֶמֶד (ב"י); מֶרֶק (ע"ק מרק) — מֶרֶג (ב"י). במלה האחרונה יש הוכחה נוספת שהיא שאולה, כי מצוי בה ההגה ר, שהוא, כפי שנראה להלן, מצוי בעיקר במילים שאולות.

10 ראה: מנצור, ספר, ג, עמ' 127, j-d-m.

11 כגון, במלה תֶלְאֶתִי (שלוש, שלושה) העיצור הראשון הוא ת ולא תֶ (ע"ק: תֶלְאֶתֶ). בשם גֶ'יֶדִי (עכבר) נשמע ההגה ד ולא דֶ (ע"ק: גֶ'יֶדֶ).

היא ריבוי העיצורים הנחציים. קיימים בו, כמובן, העיצורים הנחציים שבע"ק: צ, ט, ט. ההגה הרביעי צ' (ע"ק) הגוי גם הוא כנחציות, אך אין הוא הגוי צ' ככהגייה הנחשבת 'קלאסית', אלא ט, כמו ט' שבע"ק בלא הבדל ביניהם.¹² להגיים הנחציים האלה אפשר להוסיף את ק, שהזכרנו לעיל, אם נכלול גם אותו בקבוצה זו של הנחציים.

אולם מלבד אלה מצויים בב"י עיצורים נחציים נוספים: לא רק ל בשם אללה וצירופיו הגוי בנחציות, כמקובל בכל הלהגים, אלא גם עיצורים כמו ב, מ, נ, וכיו"ב נשמעים לעיתים בנחציות.¹³

בחלק מן המקרים הסיבה היא פונטית: הגה נחצי אחד במלה עשוי לגרום לעיצורים שבסביבתו, או לכל העיצורים שבאותה מלה, ליהפך לנחציים. כגון: המלה סֶלְטָאן 'מלך' נשמעת צֶלְטָאן, שבה העיצורים ס ו-ל נהגים בנחציות בהשפעת ט הנחצי הסמוך להם. זו תופעה ידועה של הידמות.

אולם יש מילים, שבהן נהגים העיצורים בנחציות, גם בלא שנמצא בסביבתן עיצור נחצי. בדיקת מילים אלה מראה, כי אחת הסיבות העיקריות להיווצרות הגיים נחציים בהן היא פסיכולוגית. חלק ניכר מן המילים בעלות עיצורים נחציים כוללות שבועה בה' או בנביא, כגון: נְלָה (שבועה באלהים) וְנָאֲבִי (שבועה בנביא); פנייה לכביר ממך, כגון: בְּאֵבָה (אבא), מְאֵמָה (אמא); קללה וגינוי למישהו, כגון: אַבִּיל¹⁴ (שהיא מלת גנאי, מעין: שוטה, אידיוט) וכיו"ב.

נוסף לכך מוצאים אנו נחציות גם במילים לועזיות, שנלקחו משפות שאין בהן עיצורים נחציים כלל. נראה שכאן הסיבה היא ניסיון לחקות את הצלילים של אותה מלה, שהם שונים מאלה המצויים בלהג, והתוצאה היא הפקתם בצורה נחצית. או שמא הניסיון לחקות את התנועה שבמלה הזרה גורמת להשמעת העיצורים שלידה בצורה נחצית.¹⁵ כגון: טוֹז (אבק, אבקה, מן התורכית), גְ'וֶדְאן (ארנק, מפרסית) וכיו"ב.

(5) העיצור הראוי לתשומת-לב מיוחדת הוא ההגה ר, שהגייתו בב"י שונה לא רק מן ע"ק אלא גם מרוב הלהגים הערביים, והוא מסימני ההיכר הכולטים של ב"י. הכול מודעים לכך, כי בעברית הישראלית של ימינו נשמעים כדיבור שני סוגי רי"ש: רי"ש שחיתוכה בקצה הקדמי של הלשון, שנוהגים לכנותה רי"ש 'לשונית' (מסומנת כאן באות ר), ורי"ש שחיתוכה יותר אחורי, היא רי"ש 'גרונתית' (מסומנת כאן: ר̄).

12 תופעה זו של טישטוש ההבחנה בין צ' ל-ט' שכיחה בלהגים רבים.

13 בגלל סיבות טכניות אין אנו מסמנים בסימן מיוחד את נחציותם של הגיים אלה ודומיהם במילים המובאות להלן בסעיף זה.

14 יש להניח, כי מלה זו מקורה במלה העברית אֶכְל — ראה: בלנק, להגים, עמ' 142-143; מנצור, ספר, ג, עמ' 2.

15 המאזין, למשל, להגיית האנגלית כפי אלה ששפת-אמם היא ערבית, ייווכח, כי יש שהגיים מסוימים נשמעים בפיהם כנחציים, כנראה מאותה סיבה.

בערבית, הן בקלאסית והן ברוב הלהגים, ובכלל זה כ"מ, נשמעת רי"ש לשונית (ר). אך כשאתה מאזין יפה לכ"י, אתה שומע גם רי"ש לשונית (ר) וגם רי"ש גרונית (ג). כשאתה מעמיק לבדוק, אתה מוצא תופעה מעניינת, שעמדתי עליה לפני שנים: ¹⁶ אם המלה ערבית, הגויה היא בכ"י בדרך כלל ג. למשל, המלה רָאָס (ע"ק) הגויה בכ"י גָאָס (ראש). וכן אִמְרָאָה (ע"ק אֵשָׁה) — מִגָּה (כ"י); עִשְׂרָה (ע"ק עֶשְׂרֵה) — עִשְׂרָה (כ"י); שֶׁרֶב (ע"ק שְׁתֵּה) — שֶׁגֶב (כ"י); רָאָח (ע"ק הֶלֶךְ) — גָּאָח; בָּאָר (ע"ק בּוֹר) — בֵּיג; עֶסְפֶּר (ע"ק צִבָּא) — עֶסְכָּג; וכיוצא-באלה רבים. ¹⁷

לעומת זאת מילים לא-ערביות המצויות בכ"י הגויות כרי"ש לשונית (ר), כגון המילים העבריות: בְּרָאכָה (ברכה); דְרוּש (דרוש, דרשה); תּוֹרָה (תורה); חֲזָרָה (חזרת שמונה עשרה של שליח-ציבור); עֲרֵבִית (תפילת ערבית); אֶתְרוֹג (אתרוג); ובשמות פרטיים: אֲבֵרָהאם (אברהם); רִבִּין (ראובן); הֶרוּן (אהרן).

הוא הדין במילים שחדרו משפות אחרות, אף בהן אתה מוצא את ההגה ר. למשל, מלים פרסיות, כגון: קוּרִי (תיון, קומקום לתה), נִפֶּר (אָדָם). או מילים תורכיות, כגון: פּוֹנְדְרָה (נעל), בְּנִדְרָצִי (סנדלר), צְטֻרָה (מעיל קצר, ז'קט).

יתירה מזו, מלה שחדרה משפה זרה הגויה בכ"י כרי"ש לשונית, גם כשאותו שורש מצוי כבר בכ"י מן ע"ק והוא הגוי כרי"ש גרונית. למשל, המלה בְּרָאכָה (ברכה), כפי שראינו לעיל, הגויה כ-ר, מן 'ברכה' הערבית, אך הפועל לברך הגוי ב-ג: בֵּיגֶפ (כירך), כי הוא מן הערבית בְּאַרְכ. ¹⁸ דוגמה נוספת: שֶׁרֶבֶת (סירופ, מיץ) הגויה כ-ר, חדרה כנראה מתורכית או מפרסית, אבל שֶׁגֶב (שתה) וכל צורות הפועל — ב-ג, מן שֶׁרֶב שבע"ק.

אמנם בכ"י מצויות גם מילים ערביות הגויות כרי"ש לשונית. אולם הבדיקה מעלה, כי לרוב אלו מילים שחדרו בתקופה מאוחרת, כמו: סִיֵּאָרָה (מכונית), קִטָּאר (רכבת), גִ'רִידָה (עיתון) — ואף שהן ערביות, הן כמילים השאלות, שנשאלו מב"מ או מע"ק בתקופה מאוחרת.

גם כאן אתה עשוי למצוא אותה מלה בשתי צורות — האחת הגויה כ-ר, והאחת ב-ג. למשל, המלה עֶסְפֶּג (צבא), שהוזכרה לעיל, הגויה ב-ג, אולם בכיטוי תְּאָכְם עֶסְפֶּרי (מצב צבאי) נשמע ר, כי זהו כיטוי מודרני, שחדר בתקופה יותר מאוחרת, והוא כיטוי שאול.

יתר על כן, לעיתים המשמעות משתנה אם הוגים רי"ש לשונית במקום רי"ש גרונית. להלן כמה דוגמות:

16 ראה: מנצור, הרי"ש; מנצור, עברית.

17 תן דעתך, כי בכ"י אין שום הברל בהגייה בין ג' זו שמקורה ר' בע"ק ובין ג' שמקורה ג' בע"ק.

18 מעניין הוא הצירוף טָגָאָב וְעִפָּאר המצוי בכ"י במשמעות מעין 'עפר ואפר', הנאמר על אדם מלא בושח וכלימה, הכובש פניו בקרקע. לאמיתו של דבר, לשתי המילים שבצירוף זה יש אותה משמעות: 'עפר'; אלא שהראשונה היא ערבית: תְּרָאָב (ע"ק), והשנייה עברית: עֶפֶר. כשתייהן מצויה האות רי"ש, אך הרי"ש של המלה הערבית הגויה בכ"י ג' (טָגָאָב) ואלו הרי"ש של המלה העברית נשמעת ר (עֶפֶאר).

פֶּרֶךְ — יצק אוכל, אבל פֶּרֶךְ — זרק, השליך;
 קֶרֶךְ — מרד, אבל קֶרֶךְ — אמד, העריך;
 פֶּרֶךְ — הרחיק זה מזה, השאיר רווח, אך פֶּרֶךְ — הבחין, הבדיל.
 וכן פֶּרֶךְ — בחוץ, פֶּרֶךְ — מדבר, חֶגְאֵה — אכן, חֶגְרֵה — אכן טובה.
 אף-על-פי שאותה מלה ערבית לפנינו בכל זוגות המילים הנ"ל, נראה כי הצורה ב-
 ר חדרה בתקופה יותר מאוחרת במשמעות חדשה. ועוד אפשר לומר, כי ב"י כבר
 התחיל לנצל שני הגיים אלה לשם אבחנה בין משמעויות שונות.
 מה מלמדים אותנו ממצאים אלה לגבי הגיית הרי"ש?

(א) בלהג הערבי שקיבלו יהודי בגדאד היתה הרי"ש הגויה גֶ ולא ר.
 (ב) רי"ש לשונית חדרה עם המילים שאולות משפות אחרות ומלהגים אחרים.
 (ג) בלשון העברית בתקופה קדומה, תקופה שבה חדרו המילים העבריות לב"י, הגו
 רי"ש לשונית דווקא. שכן, אילו הגו בב"י את הרי"ש העברית ואת הרי"ש הערבית
 באותו עיצור — שתיהן ר או שתיהן גֶ — היה ניתן לטעון שהגייה אחרת היתה
 לרי"ש בעברית, אלא שבב"י הגו אותה בהגה המקביל לה ולא חשו להכניס הגה חדש
 לשפה. אולם כיוון שהגיית הרי"ש במילים העבריות שונה מהגיית רי"ש שבמילים
 הערביות, יש בכך ראיה משכנעת למדי, כי אכן ר היתה הגיית הרי"ש בתקופת חדירתן
 של אותן מילים עבריות לב"י.

בירור זה גם עשוי להבהיר כמה סתומות על הרי"ש בספרים קדומים. כ'ספר
 יצירה', מן המאה השישית או אף לפני כן, מזכרות שבע אותיות כפולות, שיש להן
 שתי גייות: 'שבע כפולות בג"ד כפר"ת ומתנהגות בשתי לשונות ב"ב ג"ג ד"ד כ"ך
 פ"ף ר"ר ת"ת, תבנית רך וקשה, גיבור וחלש'. אנו יודעים על הגייה כפולה של בג"ד
 כפ"ת, אך מפתיע שגם רי"ש כלולה ביניהן. רב סעדיה גאון, בפירושו על ספר יצירה,
 מעיר, כי יש הגייה כפולה לרי"ש אצל בני בבל בדיבורם אך לא במקרא. דבריו אלה
 של רס"ג, שהיו מעורפלים עד כה ותוקרים נתחבטו בפירושם, עשויים להיות מובנים
 לאור חקר הערבית-היהודית של בגדאד. ואכן, יהודי בגדאד בשעה שקוראים במקרא
 הוגים רק רי"ש אחת, רי"ש לשונית; אולם בלשון הדיבור שלהם, בב"י, מצויה גם
 רי"ש לשונית וגם רי"ש גרונית.¹⁹

בדיקה של הגה בב"י עשויה אפוא ללמדנו הן בדבר הגיית הערבית בתקופה
 קדומה באותו אזור, הן בדבר הגיית העברית והן בדבר הבנת כתבי קדמונים.
 (6) לבסוף אזכיר את העיצורים פ, ג, צ' — שאינם כלולים בערבית הקלאסית ונוספו
 ללהג של יהודי בגדאד עם חדירתן של מילים שאולות משפות אחרות. עיצורים אלה

19 קשר זה של דברי רס"ג ללהג של יהודי בגדאד הועלה לראשונה במאמרי (מנצור, הרי"ש; מנצור,
 עברית) וכבר שימש חומר לדיון של בלשנים שעסקו בנושא זה (ראה: מורג, כפולות; בלנק,
 להגים). אמנם קיימת אפשרות, שהחוקרים הנ"ל העלוה, כי הארמית עדיין דוברת באותם הימים
 לפחות כפי חלק מיהודי בבל, ועל-כן ייתכן, כי רס"ג התכוון בדבריו ללשון הארמית. במקרה זה
 עשויים הממצאים שבב"י ללמד גם על הגיית הארמית, שעל רקעה התהוותה ב"י.

הפכו להיות חלק אינטגרלי של מערכת העיצורים של ב"י, בלא שדובר הלהג חש בהם זרות כלשהי, ואף אינו מודע שהם מופיעים בעיקר במילים זרות.

(א) העיצור פ מצוי במילים השאלות מן העברית, כגון: פִּצּוּק (פסוק); פְּרוֹכָת (פרוכת בבית-הכנסת); פִּיִּתִי (פתי).

מן הפרסית ומן התורכית, כגון: פְּלָאו (אורז מבושל, בפרסית: פלאו); פְּנִגְ'רָה (חלון, בפרסית: פנג'רה, בתורכית: pencere); פְּרִדָּה (וילון, בפרסית: פרדה, בתורכית: perde); פּוּל (כול, בתורכית: pul).

משפות 'אירופיות': פִּנְטְרוֹן (מכנסיים, בצרפתית: pantalon); פֶּאוּוֹן (לירה שטרלינג, באנגלית: pound).

אמנם יש ש־פ בב"י במקורו ב בלשון המשאילה. למשל, פְּתִיחִים (בית-קברות, בית-עלמין) מקורה בעברית: בית-החיים. וכן פִּיטְפֹּל (אופניים, מן האנגלית bicycle).

(ב) העיצור ג מצוי במילים השאלות מן העברית והארמית, כגון: גְּמָאָרָה (גמרא, תלמוד); לִגְן (גינית, לגין, בארמית: לגינא, לגין). אמנם אפשר שהמלה חדרה באמצעות הפרסית).

מן הפרסית ומן התורכית, כגון: גְּרִדָּאנָה (ענק זהב סביב הצוואר, בפרסית: גִּרְדָן, בתורכית: gerdan); זִנְגִין (עשיר, בתורכית: zengin); צ'זִנְגָּאל (זו, קרס, בפרסית: צ'זִנְגָּל, בתורכית: çengel), גְּמֶרְג (מכס, בפרסית: גִּמְרֶג, בתורכית: gümrük).

במילים ערביות נמצא ההגה ג בב"י רק מעט, וכל אלה מילים שחדרו מלהג שבו ק

(ע"ק) נהגה ג²⁰ ומלהג שבו ג' (ע"ק) נהגה ג.²¹

(ג) העיצור צ' מצוי במילים השאלות מתורכית ומפרסית, כגון: צ'וּל (מדבר, מקום לא מיושב מחוץ לעיר, בפרסית: צ'וּל, בתורכית: çöl); פֶּאצ'יה (פאציה, תבשיל שהוכן בעיקר לשבת: קיבה ומעיים ממולאים באורז ובבשר, וכן שוק, בפרסית: פֶּאצ'ה, בתורכית: paça); צ'אי (תה, בפרסית: צ'אי, בתורכית: çay); צ'פּוּצ' (פטיש, בפרסית: צ'אכּוּצ', בתורכית: çekiç); צ'אֶגֶב (רבע, בפרסית: צ'אר יפ, בתורכית: çaryek).

ומשפות אירופיות, כגון: צ'אָנְס (מזל, באנגלית ובצרפתית: chance).

מילים ערביות בעלות צ' מעטות הן. יש ששאלות הן מלהגים אחרים, כגון מן ב"מ, שבחלק מן המילים בו כ (ע"ק) הגוי צ'. ויש מילים אשר צ' שבהן אינו אלא צירוף של שני עיצורים, כמו תש.²²

20 ראה לעיל, הערה 9.

21 כגון: דְּרֶג' (ע"ק מגירה) — דְּרֶג (ב"י).

22 כגון: צ'קֶלֶב 'התהפך, התגלגל' <תִּשְׁקֶלֶב, פועל משורש קלב (ראה: בלנק, להגים, עמ' 149; מנצור, ספר, ג, עמ' 157).

ב. התנועות

(1) כידוע, הע"ק משתמשת בשלוש תנועות בלבד — שלוש ארוכות ושלוש קצרות: $a \ i \ u \ \bar{a} \ \bar{i} \ \bar{u}$. בכ"י, כמו בלהגים אחרים, מצויות גם התנועות \bar{o} ו- \bar{e} .

המאפיין את כ"י הוא השימוש הרב בתנועת \bar{a} , תנועה בחיתוך מרכזי, שהיא בין i ל- u , וקרובה ל- e במלה הצרפתית le (במאמר זה היא מסומנת בסימן \bar{e} מתחת לאות). בהקשרים פונטיים מסוימים, כגון בהכרות סגורות, אין מופיעות לא i ולא u , ובמקומן נשמעת התנועה \bar{a} . באותם הקשרים עשויות להופיע רק \bar{a} ו- \bar{e} . מיוזגן של i ו- u לתנועה אחת במקומות אלה גורם לשינויים בצורות ובמשקלים.

ניקח לדוגמה את העתיד של הבניין הראשון. בע"ק מצויות שלוש צורות של העתיד בהתאם לתנועת ע' הפועל: ב- \bar{a} , ב- u , וב- i . כגון: $\bar{a}\bar{k}\bar{t}\bar{a}$ (אפתח), $\bar{a}\bar{k}\bar{t}\bar{b}$ (אכתוב), $\bar{a}\bar{n}\bar{z}\bar{l}$ (ארד). בכ"י אומרים: $\bar{a}\bar{k}\bar{t}\bar{a}$, בתנועת \bar{a} , אולם עה"פ של שני הפעלים האחרונים נהגית באותה תנועה: $\bar{a}\bar{n}\bar{z}\bar{l}$. התוצאה היא: במקום שלוש צורות של העתיד בבניין ראשון יש בכ"י שתיים בלבד בהקשרים כנ"ל.

דוגמה שנייה — ממשקלי השמות $\bar{f}\bar{e}\bar{l}$, $\bar{f}\bar{e}\bar{l}$, $\bar{f}\bar{e}\bar{l}$. ע"ק מבחינה בין שלושת המשקלים האלה, כגון: $\bar{k}\bar{l}\bar{b}$ (לב), $\bar{k}\bar{n}\bar{t}$ (בת), $\bar{a}\bar{k}\bar{t}$ (אחות). מאלה נשמר בכ"י רק המשקל בתנועת \bar{a} , והוא נהגה $\bar{k}\bar{l}\bar{b}$, כמו בע"ק. אולם ההבחנה בין i ל- u התבטלה, ושתי תנועות אלה הגויות באותה תנועה \bar{a} . שני השמות האחרים נהגים אפוא בכ"י: $\bar{k}\bar{n}\bar{t}$, $\bar{a}\bar{k}\bar{t}$, כאותו משקל. נמצא, שמשלושה משקלים נותרו בכ"י שניים בלבד: $\bar{f}\bar{e}\bar{l}$, $\bar{f}\bar{e}\bar{l}$.

(2) תכונה נוספת הראויה לציון היא התאפסותן של התנועות הקצרות בהכרות שלפני הטעם. למשל, צורת הפועל $\bar{k}\bar{t}\bar{b}\bar{t}\bar{u}$ (ע"ק) (כתבתי) נשמעת בכ"י $\bar{k}\bar{t}\bar{b}\bar{t}\bar{u}$ בהיעלמותה של תנועת \bar{a} שלפני הטעם. כך הוא בכל הנטייה כולה, חוץ מגוף שלישי, שבו תנועה זו, \bar{a} , מוטעמת: $\bar{k}\bar{t}\bar{b}$, $\bar{k}\bar{t}\bar{b}\bar{u}$ (כתב, כתבו). הוא הדין בשמות. בכ"י הוגים $\bar{k}\bar{t}\bar{a}\bar{b}$ (ספר) ולא $\bar{k}\bar{t}\bar{a}\bar{b}$ (ע"ק); $\bar{b}\bar{i}\bar{u}\bar{t}$ (בתים) ולא $\bar{b}\bar{i}\bar{u}\bar{t}$ (ע"ק), וכיוצא-באלה רבים. כביכול נחפזים המדברים ומבקשים להגיע בלא שהיות אל ההברה העיקרית שבמלה, ההברה המוטעמת, וכל התנועות שלפניה — אם ארוכות הן, מתקצרות; ואם קצרות הן, מתאפסות.

אמנם יש שמחמת התאפסות התנועות נוצר צרור של עיצורים לפני ההטעמה, שאין אפשרות להגותם בלא תנועה איזו שהיא — במקרים אלה נדחת תנועת-עזר ביניהם. תנועת-עזר זו, שהיא תמיד \bar{a} , אף שבגוונים שונים בהתאם לעיצורים מסביבה, נדחת לפי כללים פונטיים, שניתן לגלותם. כללים אלה עשויים ללמדנו פרק בפונטיקה כללית, אולם לא כאן המקום להאריך בפירוטם.²³

23 למשל, על התגבחותה של תנועת עזר בצרור עיצורים שבסוף המלה — ראה: מנצור, דיאלקט: מנצור, ספר, א, עמ' 58-65. על תנועת עזר לפני הטעם — ראה: מנצור, ספר, א, עמ' 51-57; בראפמן.

(3) אף שינוי באיכות התנועות יש בכ"י בהשוואה לע"ק. ראויים לציון השינויים שחלו בתנועת ā הארוכה.

ā (ע"ק) הפכה בכ"י לעתים לתנועת i, למשל, פְּלֹאֵב (ע"ק כלבים) נשמע בכ"י כְּלִיב; גְּאֻמָּע (ע"ק מסגד) נהגה בכ"י גְּיֻמָּע.

ולעתים הפכה ā (ע"ק) לתנועת ē. כגון בצורת הבינוני של בניין ראשון: אין אומרים בכ"י פְּאֻתָב (כותב), לְאֻבֶס (לובש) כבע"ק, אלא פְּיֻתָב, לְיֻבֶס.

שינויים אלה גרמו לתופעה מעניינת בתחום המשמעותות: המילים בכ"י נעשו יותר ברורות ופחות דו-משמעיות בהשוואה לע"ק. למשל, בע"ק המלה גְּאֻמָּע היא גם שם במשמעות מסגד וגם צורת בינוני של פועל במשמעות אוסף, מכנס. לעומת זאת בכ"י התייחדה הצורה גְּיֻמָּע למשמעות מסגד, ואילו הצורה גְּיֻמָּע משמשת לבינוני במשמעות אוסף.

הוא הדין במלה פְּאֻתָב, המשמשת בע"ק גם פועל בבינוני וגם שם, ואילו בכ"י נוצר פיצול: כפועל במשמעות כותב משמשת הצורה פְּיֻתָב, ואילו כשם במשמעות פקיד, סופר משמשת הצורה פְּאֻתָב.²⁴

(4) לסיום, הערה על מקום ההטעמה במילים העבריות שבכ"י.

המילים העבריות שבכ"י הגויות מלעיל, גם במקרים שלפי המסורת יש להגותם מלרע, כגון: סְעוּדָה (סעודה); תְּוֹרָה (תורה); בְּרָאכָה (ברכה); יְהוּדִי (יהודי); רִבְחָאֲנִי (רוחני); רְשָׁאֲנָה (ראש־השנה). ובשמות פרטיים: לְיֻנִי (לוי); מְנָשִׁי (מנשה); עֲזָרָה (עזרא); תְּנָה (חנה).

יש להעיר, כי בקריאת התורה, ובקריאת המקרא בכלל, מדקדקים יהודי בגדאד לקרוא על-פי ההטעמה של הטעמים, אולם בקריאת המשנה והתלמוד נשמעות הרבה מילים מלעיל, כגון: נְשַׁבְּרוּ, נְסַתְפְּקוּ, כצורות הפסק של המקרא גם שלא במקום הפסק (ולא: נְשַׁבְּרוּ, נְסַתְפְּקוּ), וגם צורות פועל רגילות, כגון: אֶמְרוּ, הִלְכוּ.

מימצאים אלה עשויים לחזק את ההנחה, שהיתה מסורת קריאה בעל-פה, הנבדלת מזו שטעמי המקרא מלמדים, והיתה יותר מלעילית. אולם ראיה מכרעת אין להביא מכ"י לעניין זה, שכן המילים העבריות מתנהגות בכ"י על-פי כללי ההטעמה של הלהג, ואפשר שקיבלו מילים אלו נוהג הלהג, ולא שכך הוטעמו בפי דוברי העברית. לעניין זה מסורת קריאתם של יהודי בגדאד בלשון חז"ל עשויה ללמדנו הרבה.²⁵ עד כאן ניסיתי לשרטט קווים אופייניים אחדים של כ"י מתחום ההגה, רובם לגבי העיצורים ומיעוטם לגבי התנועות. תכונות נוספות בכ"י, בתחומים כגון מורפולוגיה, תחביר ואוצר המילים — מחייבות דיון נפרד, במאמר לעצמו.

24 דוגמות נוספות לייחוד משמעויות בכ"י בדרך של בידול צורני — ראה: שריג. 25 דיון בהטעמה בפי יהודי בכל, בקריאת המקרא והמשנה — ראה: מורג, עברית, עמ' 89-114.

הפניות ביבליוגרפיות

Salih J. Altoma, <i>The Problem of Diglossia in Arabic, A Comparative Study of Classical and Iraqi Arabic</i> , Cambridge, Ms. 1969 (Harvard Middle Eastern Monographs, XXI).	אלתומא
יהושע בלאו, 'קווים דיאלקטיים כבליים בערבית-היהודית של ימי הביניים', מחקרים בתולדות יהודי עיראק וכתרבותם, א, אור יהודה תשמ"א, עמ' 35-39.	בלאו, דיאלקטיים
יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם.	בלאו, דקדוק בלאו, רקע
Joshua Blau, <i>The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic</i> , Jerusalem 1981.	
Haim Blanc, 'Notes on the Literary Idiom of the Baghdadi Jews', <i>For Max Weinreich on his Seventieth Birthday</i> , The Hague 1964, pp. 18-30.	בלנק, אידיום
Haim Blanc, <i>Communal Dialects in Baghdad</i> , Cambridge, Ms. 1964 (Harvard Middle Eastern Monographs, X).	בלנק, להגים
M.M. Bravmann, <i>Studies in Semitic Philology</i> , Leiden, 1977, Chapter 2: 'A Phonetic Law in the Judeo-Arabic Dialect of Baghdad', pp. 94-97.	בראפמן
Otto Jastrow, <i>Die mesopotamisch-arabischen qaltu-Dialekte</i> , I, Phonologie und Morphologie, Wiesbaden 1978; II, Volkskundliche Texte in elf Dialekten, Wiesbaden 1981.	יאסטרוב
'הלשונות היהודיות – המשותף, המיוחד והבעייתי' (דיון הפותח בהרצאותיהם של חיים רבין, יהושע בלאו וחיים בלנק), פעמים, 1 (תשל"ט), עמ' 40-57.	לשונות
שלמה מורג, 'שבע כפולות כגד כפרת', ספר נ"ה טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242.	מורג, כפולות
שלמה מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד בקריאת המקרא והמשנה – תורת ההגה, ירושלים תשל"ז (עדה ולשון, א).	מורג, עברית
J. Mansour, 'Anaptyxis in Final Clusters in the Judaeo-Arabic Dialect of Baghdad', <i>Abr-Nahrain</i> , Vol. XV (1974-1975), pp. 20-26.	מנצור, דיאלקט
יעקב מנצור, 'הגיית הרי"ש בפי יהודי כבל', לשוננו, כ, תשט"ז, עמ' 47-49.	מנצור, הרי"ש
יעקב מנצור, הערבית-היהודית של בגדאד, ספר א, פרקים בפונולוגיה ובמורפולוגיה, חיפה תשל"ה; ספר ב, טקסטים, חיפה תשל"ז; ספר ג, מילון, חלק ראשון, חיפה תשמ"ג.	מנצור, ספר
J. Mansour, 'The Arabic Dialect of the Jews of Baghdad and the Pronunciation of Hebrew', <i>The Journal of Jewish Studies</i> , Vol. VIII, Nos. 3-4 (1957), pp. 187-198.	מנצור, עברית
צדוק מצליח, 'היבטים אחרים של כתיב הערבית-היהודית של ההגדה שבשימושם של יהודי בגדאד', מחקרים בתולדות יהודי עיראק וכתרבותם, א, אור יהודה תשמ"א, עמ' 41-47.	מצליח
<i>Commentaire sur le Séfer Yetsira</i> , publié et traduit par M. Lambert, Paris 1891.	ספר יצירה
David Rabi, 'Baghdadi Jewish Proverbs and Idioms: A Study in Linguistics and Folklore', <i>Gratz College Annual of Jewish Studies</i> , Vol. IV (1975), pp. 77-84.	רבי, פחגמים
David Rabi, 'A Preliminary Study of Hebrew Forms in the Arabic Dialect of the Jews of Baghdad', <i>Gratz College Annual of Jewish Studies</i> , Vol. VII (1978), pp. 51-63.	רבי, צורות
לאה שריג, 'בידול צורני כאמצעי לשקיפות מורפוס-מנטית בערבית-היהודית של בגדאד', מחקרים בתולדות יהודי עיראק וכתרבותם, א, אור יהודה תשמ"א, עמ' 35-39.	שריג